

**РОЗДІЛ І. ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЇ МОВИ,
ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ МОВИ**

Олена Бондарева
(м. Вінниця)

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ВИЯВИ ФОРМ ДІЄСЛІВНОГО ЧАСУ
В ЛІТОПИСНИХ ПАМ'ЯТКАХ**

Актуальність роботи зумовлюється в сучасному українському мовознавстві працею присвячених питання структурно-семантичних виявів форм дієслівного часу в Західноруських, або Русько-Литовських літописах, що дає площину для подальшого вивчення та освоєння цього інформаційного пласту.

Об'єкт дослідження: дієслова історичних пам'яток XIV–XVI століть.

Предмет дослідження: структурні і семантичні особливості форм дієслівного часу в літописних пам'ятках.

Метою роботи є вивчення структурно-семантичних особливостей форм дієслівного часу історичних пам'яток XIV–XVI століть.

Дійсність, об'єктивно існуюча матерія і форми її виявлення, зокрема час, є безкінечними. Однак людина сприймає час в його окремих виявленнях, як певні проміжки, протягом яких з'являються, існують і переходять у небуття предмети і явища об'єктивного світу – скінченні прояви безконечної матерії. Невпинний плін часу ділиться людиною на окремі, опосередковано сприймані відрізки, пов'язані з поняттями початку й кінця, тривалості і нетривалості, швидкості й повільності і т. п. Усі ці часові поняття, безперечно, знаходять своє виявлення в мові – в її лексиці і граматичній структурі.

Найповніше ідея часу виражається в дієслові – носіїві динамічної ознаки, бо час нерозривно пов'язаний з рухом, розгортанням, розвитком. Прийнято розрізняти два плани висловлення: план комунікації (розмова) і план однієї інформації (розповідь про певні події, не розрахована на безпосереднє мовне спілкування).

У системі частин мови дієслово завжди займало важливе місце. Своїми численними формами воно різко відрізнялось, як це маємо і в сучасній мові, від іменних частин мови, тобто від іменника, прикметника, числівника, займенника. Подібно до інших частин мови, історія дієслова свідчить про величезну стійкість граматичної будови мови; основні властивості дієслова давньоруської доби переважно зберігаються й тепер. Водночас дієслово знало чималих змін. Їх треба уважно і ґрунтовно вивчити.

Основними методами дослідження мови є описовий, порівняльно-історичний, зіставний та структурний. Також застосовуються дослідні методи до вивчення двох зрізів мови: синхронії та діахронії.

Синхронія – горизонтальний зріз мови, тобто умовне виділення певного історичного етапу в її розвитку, який береться як об'єкт лінгвістичного дослідження. Синхронне вивчення передбачає аналіз мовних явищ в одному якомусь часі розвитку мови: на сучасному етапі або в певну історичну добу, наприклад, у XIV чи XVII ст., але без пояснення того, які зміни в попередні періоди розвитку мови привели до сучасного стану чи стану мови певної історичної доби.

На противагу – діахронія – умовно вертикальний зріз мови, при якому об'єктом лінгвістичного аналізу стає історичний розвиток мови. Це означає, що при діахронічному, або різночасовому вивченні передбачається простежити весь шлях, який пройшов певний структурний елемент мови (звук, слово, речення).

Дієслово – частина мови, що є носієм динамічної ознаки, семантичні складові якої передаються досить складною системою граматичних категорій і граматичних форм. Уперше термін «дієслово» вжито в «Практичній граматиці німецького языка» (ч. 1, 1862; ч. 2, 1863). У «Методичній граматиці языка малорусского» П. Дячана (1865) цей термін закріплено, хоч поряд уживався і його синонім «глагол». Але ще Є. Тимченко у граматиці, виданій 1907, зам. досить уже усталеного терміна «дієслово» вживав у цьому знач. «часівник».

Усі дієслівні форми старослов'янської мови поділяють на 2 групи:

- 1) особові, які характеризуються наявністю *системи дієвідмінювання* і мають граматичні категорії особи, числа, способу, часу, стану;
- 2) неособові.

Усі дієслівні форми, як особові, так і неособові, утворювалися від однієї із двох основ: від *основи інфінітива* та від *основи теперішнього класу*. Залежно від співвідношення дієслівних основ та певних тематичних суфіксів дієслова старослов'янської мови поділяють на 5 класів. Належність до певного класу визначається за *основою теперішнього часу*, а основа інфінітива виступає додатковою кваліфікаційною ознакою.

Утворення часових форм *дійсного способу* дієслів характеризується наявністю абсолютних та відносних часів. Такий поділ побудований на співвідношенні дії або з моментом мовлення (абсолютний), або з якимось іншим моментом, що вважається вихідним (відносний).

Абсолютні форми майбутнього часу: простий майбутній і І-й майбутній. *Відносні* форми майбутнього часу: майбутній у теперішньому, передмайбутній і майбутній у минулому. *Проста* форма майбутнього часу – простий майбутній. *Складені* форми майбутнього часу: І-й майбутній, майбутній у теперішньому, передмайбутній, майбутній у минулому.

У старослов'янській мові існувало 4 форми минулого часу. За значенням вони поділялися на: *абсолютні* (аорист), *відносні* (імперфект;

перфект, плюсквамперфект). *За будовою* вони поділялися на: *прості* (аорист, імперфект) і *складені* (перфект, плюсквамперфект).

Іменними (неособовими) формами дієслів мови були: – невідмінювані форми (*інфінітив, супін*); – відмінювані (*дієприкметник*); – скам'яніла дієприкметникова форма (*дієприслівник*).

Умовний спосіб дієслів старослов'янської мови засвідчений двома формами: *архаїчною* та *новою*. Наказовий спосіб об'єднував прості та описові форми.

Морфологічна будова давньоруської мови зазнала багатьох змін і зрушень, доки на її базі витворилися морфологічні системи сучасних східнослов'янських мов. Вивчаючи історичну морфологію, треба за ряснотою фактів постаратися побачити основні тенденції, напрямки, що простежуються протягом усього розвитку морфологічної будови мови.

Серед дієслівних форм треба розрізняти власне дієслівні (*verba finita*) та іменні. Перша група, куди належали усі форми дійсного, умовного та наказового способів, характеризувалася наявністю категорії особи. Друга група, до якої належали інфінітив, супін та дієприкметники, не мала категорії особи. Для правильного розуміння будови старих дієслівних форм варто також добре засвоїти питання про основи та класи дієслів. Кожне дієслово мало дві основи – основу теперішнього часу та основу інфінітива. Усі основи теперішнього часу групувалися в 5 класів, а основи інфінітива – в 6 класів.

Серед часових форм дієслова найбільших змін зазнали форми минулого часу. У давньоруській мові таких форм було аж 4 – аорист, імперфект (прості форми), перфект, плюсквамперфект (складні форми). Згодом прості форми вийшли з ужитку, а складні перетворились на сучасні минулий та давноминулий час. Значне спрощення форм минулого часу було зумовлене як загальним абстрагуванням граматичних категорій, так і розвитком у дієслові категорії виду. Категорія виду взяла на себе частину функцій, що їх виконувала раніше категорія часу, що й зробило зайвою частину форм останньої.

Давноминулий час – одна із спеціальних форм вираження минулої дії, що характерно для праслов'янської мови. Звідти була успадкована всіма слов'янськими мовами. Зараз плюсквамперфект залишається у білоруській, польській, чеській, словацькій, болгарській, сербохорватській, македонській і лужицькій мовах.

Плюсквамперфект вживався для вираження «передминулого» часу, чому його нерідко називають передминулим, або давноминулим часом. Плюсквамперфект частіше вживався в підрядних реченнях, хоч нерідко і в головних.

Одне з найбільш типологічних розповсюджених значень плюсквамперфекта – застосування в гіпотетичних конструкціях зі значенням «ірреальної умови».

Давноминулий час в сучасній українській мові утворюється переважно від дієслів доконаного виду і вказує на те, що означувані цими формами дії відбулися раніше від інших дій до моменту мовлення. Тому форми давноминулого часу передбачають наявність у реченні (або в ширшому контексті) інших дієслів у формі минулого часу.

Давноминулий час – характерна риса розмовного стилю, особливо його діалектних різновидів. Досить часто трапляються такі форми в книжному стилі.

Певних змін, переважно фонетичного порядку, зазнали також форми теперішнього часу. Більш чітко граматичне вираження одержав майбутній час.

При вивченні іменних форм дієслова варто зосередити свою увагу на таких питаннях: аналогічні та фонетичні зміни в інфінітивах; занепад сушіна; відмінювання нечленних дієприкметників; поява дієприслівників; розвиток безособових дієслівних форм на *-но, -то*.

Інфінітив у праслов'янській і давньоруській мові утворювався від основи інфінітива за допомогою суфікса **-ti* (на письмі – *-ти*) і був за походженням давальним відмінком праіндоевропейських віддієслівних іменників на **-tis*. Під впливом граматичної аналогії відбулися такі зміни: 1) закінчення інфінітива з рефlekсами першої палаталізації праслов'янського закінчення **-gt-, *-kt-* (давньорус. *речи, лечи, бѣчи, мочи, печи*) змінилися непалаталізованими закінченнями (*ректи, лягти, бігти, могли, пекти*) – за аналогією до закінчень більшості дієслів; 2) давня форма інфінітива *быти* змінилася на *бути*, похідну від основи майбутнього часу – для уникнення омофонії з дієсловом *бити*, що після злиття фонем [j] та [i] збігся з *быти* у вимові.

Окрім інфінітива, у праслов'янській і давньоруській мовах існувала така граматична категорія, як супін. За значенням він був близький до інфінітива, але вживався з дієсловами руху і позначав мету. За походженням супін є знахідним відмінком віддієслівних іменників і утворювався від основи інфінітива за допомогою суфікса **-tъ* (на письмі *-тъ*).

Література

1. Бевзенко С. Історична морфологія української мови. Ужгород. 1960. С. 235-278.
2. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А. Історична граматика української мови. Київ: Радянська школа. 1957. с. 97–127.
3. Булаховській Л. А. Вибрані праці в 5-ти т. Т.2. Українська мова. К.: Наукова думка, 1977. С. 44–65.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов /за ред. О. С. Мельничука. Київ: Наук. думка, 1966. 588 с.

5. Жовтобрюх М. А. Історична граматики української мови. Київ, 1980. С. 201–234.
6. Крижанівська О. І. Історія української мови: Курс лекцій. Кіровоград. 2003. 34–47.
7. Леута О. І. Старослов'янська мова: Підручник. Київ: Вища шк., 2001. 255 с.
8. Майборода А. В. Старослов'янська мова. Київ: Вища шк., 1975. 294 с.
9. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ: Наукова думка. 1971. С. 78–125

Anatolii Zahnitko
(*Vinnytsia*),
Maria Tereschuk
(*Kyiv – Vinnytsia*),

FUNCTIONAL-OBJECTIVE BASICS OF THE PARTS OF SPEECH' CLASSIFICATION¹

1. In the history of linguistic studies, the well-known statement is that the ancient Indian etymologist Yaska (according to V. Alpatov [1]), was the first to prove the parts of speech' classification of the language – Indian linguistic tradition. In the ancient world, in the authoritative grammars by Dionysius Thrax (II century BC) and Apollonius Dysculus (II century AC), the grammatical structure of the Greek language with a distinction between morphology and syntax is described. Classical grammars have been cleverly interpreted by the ancient Roman scholars, the most authoritative among whom Donat (III - IV centuries AC) and Priscian (second half of the VI-th century) can be considered – European linguistic tradition. Significant is also the parts of speech' differentiation with orientation on purely applied tasks – the lexicographic processing of the material (the Chinese linguistic tradition from Xu Shen (1-st century BC) and to this day. From the XIV-th century dictionaries of “empty words”, that are, the particles and other grammatical elements, are being created. It is interesting that within this tradition, a dictionary containing 47035 characters with the expression of their 19995 variants was created in the 10-th years of XVIII-th century, and the linguistic tradition was used in the Arabic linguistic tradition that was formed at the latest – the second half of the

1 The research was conducted within the confines of the fundamental research program “Objective and subjective linguistic grammar: communicative-cognitive and pragmatical-linguistic computer measurements” (0118U0033137) – Vasyli' Stus Donetsk National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine.